

KO'RSATISH OLMOSHLARINING GAPDAGI VAZIFASI

Mardiyeva Shohista Ubaydulla qizi

SamDCHTI talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek tilida ko'rsatish olmoshlarining gapdagi sintaktik va semantik vazifalari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Maqola doirasida ko'rsatish olmoshlarining gap bo'laklari sifatidagi funksiyalari, matn hosil qilishdagi ishtiroki hamda kommunikativ vazifasi ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijasida ko'rsatish olmoshlarining gapdagi o'rni tizimli ravishda bayon etilgan.

Kalit so'zlar: ko'rsatish olmoshi, gap bo'laklari, deksis, anafora, katafora, sintaktik vazifa, semantik funksiya.

O'zbek tilshunosligida olmoshlar tizimi doimo ilmiy tadqiqot obyekti bo'lib kelgan. Xususan, ko'rsatish olmoshlari o'z mohiyatiga ko'ra, tildagi deksis hodisasini ifodalashda muhim o'rin egallaydi. Ko'rsatish olmoshlarining gapdagi vazifasini o'rganish nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham katta ahamiyatga ega.¹¹²

Ko'rsatish olmoshlarining o'zbek tilidagi o'rni haqida A.Hojiev, R.Rasulov, M.Asqarova va boshqa olimlar o'z tadqiqotlarini olib borganlar. Biroq ushbu sohada hali o'rganilmagan qirralar mavjudligi ushbu maqolaning dolzarbligini belgilaydi.¹¹³

O'zbek tilida ko'rsatish olmoshlari narsa-hodisaning nutq ishtirokchisiga nisbatan fazoviy yaqinligini yoki uzoqligini ifodalaydi. Bu olmoshlar ikki guruhga ajratiladi: *yaqinlik bildiruvchi* olmoshlar (bu, shu, mana bu, mana shu) va *uzoqlik bildiruvchi* olmoshlar (u, o'sha, ana u, ana o'sha).¹¹⁴

Bu olmoshlar o'z tabiatiga ko'ra turli sintaktik vazifalarni bajarishi mumkin. Ular gap tarkibida ega, to'ldiruvchi, aniqllovchi, hol va kesim vazifalarini bajara oladilar. Ko'rsatish olmoshlarining bunday ko'p qirrali xususiyati ularni o'zbek tili morfologiyasi va sintaksisining eng faol

¹¹²Hojiev A. Ko'rsatish olmoshlarining semantik tahlili. – Toshkent: Fan, 1973. – 85-b.

¹¹³Rasulov R., Tursunov U., Muhamedova S. O'zbek tili grammatikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1995. – 112-b.

¹¹⁴Asqarova M. O'zbek tilidagi olmoshlar tizimi. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2002. – 45-b.

birliklaridan biriga aylantiradi.¹¹⁵

Tilshunoslikda ko'rsatish olmoshlariga xos deksis hodisasi alohida o'rganiladi. Deksis – bu til vositalariga nutq kechayotgan joy, vaqt yoki ishtirokchilarini ko'rsatish funksiyasining yuklatilishidir. Ko'rsatish olmoshlari esa o'zbek tilida eng tipik deksis vositalari hisoblanadi.¹¹⁶

Ko'rsatish olmoshlari gapda ega vazifasini bajarganda, ulardan keyin odatda kesim keladi. Masalan: *Bu kitob edi. Mana bu bizning uyimiz.* Bunday hollarda ko'rsatish olmoshi kim? yoki nima? savollaridan biriga javob beradi va gapning asosiy bo'lagi hisoblanadi.¹¹⁷

Ega vazifasida kelgan ko'rsatish olmoshlari asosan aniq bir narsa yoki shaxsni ko'rsatish bilan bir qatorda, oldingi gap yoki matndagi obyektga murojaat qilish xususiyatiga ham ega. Bu ularning anafora xususiyatini belgilaydi.

Ko'rsatish olmoshlari vositali va vositasiz to'ldiruvchi sifatida ham ishlatiladi. Masalan: *Men buni bilmayman. U o'shanga ishonadi.* Bu holatlarda olmosh harakat-holat ob'yektini ifodalaydi va kim(ni)? nima(ni)? kimga? nimaga? kabi savollarga javob beradi.¹¹⁸

To'ldiruvchi vazifasidagi ko'rsatish olmoshlari ko'pincha oldingi gapda tilga olingan shaxs yoki narsaga qayta murojaat sifatida qo'llaniladi. Bu ularning matndagi anafora funksiyasini yanada kuchaytiradi.

Ko'rsatish olmoshlari aniqlovchi sifatida ot oldida keladi va uning qaysi narsa ekanini belgilaydi. Masalan: *bu kitob, u bino, o'sha voqea, mana shu masala.* Aniqlovchi vazifasidagi ko'rsatish olmoshlari qaysi? qanaqa? savollariga javob beradi.¹¹⁹

Aniqlovchi vazifasidagi ko'rsatish olmoshlari ot bilan birga bir sintaktik guruhni tashkil etib, ushbu guruhning ifodalovchisi sifatida gapda boshqa vazifalarni ham bajaradi. Masalan, ega-anqiqlovchi yoki to'ldiruvchi-anqiqlovchi holatlari keng uchraydi.

¹¹⁵Nurmonov A. O'zbek tilshunosligi tarixi. – Toshkent: O'zbekiston, 2002. – 198-b.

¹¹⁶Mamatov A.E. O'zbek tili leksikologiyasi. – Toshkent: Akademiya, 2008. – 76-b.

¹¹⁷Shamsiev P. Ko'rsatish olmoshlarining matn hosil qilishdagi roli // O'zbek tili va adabiyoti. – 2010. – №3. – 28-34-b.

¹¹⁸Qodirov Q. Pragmatik lingvistika va olmoshlar. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2015. – 103-b.

¹¹⁹Abdullayev K. Sintaktik munosabatlar va ko'rsatish olmoshlari // Tilshunoslik masalalari. – 2018. – №1. – 14-19-b.

Ko'rsatish olmoshlari ba'zan hol vazifasida ham kelishi mumkin, ayniqsa ular kelishik qo'shimchalari bilan birikkan holda ishlatilganda. Masalan: *Men o'shanda bilib qo'rganman*. Bu yerda olmoshlar va vaqt holining vazifasini bajarib, qachon? savollariga javob beradi.¹²⁰

Ko'rsatish olmoshlari nominativ gaplarda kesim vazifasida ham ishlatilishi mumkin. Masalan: *Bizga kerak bo'lgan kitob – ana o'sha*. Bu holatlarda olmosh xabarning asosiy mazmunini ifodalab, gapning predikat qismini tashkil etadi.

Matnshunoslik nuqtai nazaridan ko'rsatish olmoshlari matnning kogeziya vositalari sifatida muhim o'rin egallaydi. Kogeziya – bu matn elementlarining bir-biri bilan bog'liq holda uyushib, yaxlit matn hosil qilish xossasidir.¹²¹

Ko'rsatish olmoshlarining anafora funksiyasi – oldingi gapda tilga olingan obyektga murojaat qilishdan iborat. Masalan: *Bozorga bordim. U yerda ko'p odamlar bor edi*. Bu misolda *u yer* birikmasi oldingi gapdagi *bozor* so'ziga anafora sifatida ishlatilmoqda.¹²²

Katafora funksiyasida esa ko'rsatish olmoshi keyinroq tilga olinadigan obyektни oldindan ko'rsatadi: *Mana shu narsa muhim: sizning salomatligingiz*. Bu holda *mana shu narsa* keyingi jumlaning mazmunini kafolatlaydi.¹²³

Ko'rsatish olmoshlari matnda takrorlanishning oldini olish vazifasini ham bajaradi. Bir xil so'zni qayta-qayta takrorlash o'rniga, olmoshdan foydalanish matning uslubiy sifatini oshiradi va uni tushunarli qiladi. Bu jihati ko'rsatish olmoshlarini matn lingvistikasida ayniqsa muhim qiladi.

Pragmatik lingvistika nuqtayi nazaridan ko'rsatish olmoshlari nutq aktlari nazariyasida alohida o'rin tutadi. Ular muloqot jarayonida suhbatdoshning e'tiborini ma'lum obyektga jalb etish, ma'lumotni aniqlashtirish yoki emotsional ta'sir ko'rsatish maqsadida qo'llaniladi.¹²⁴

¹²⁰Yusupov U. O'zbek tili morfologiyasi. – Toshkent: Tafakkur, 2012. – 88-b.

¹²²Mirzayev T. Badiiy matnda deyxis hodisasi. – Toshkent: Adib, 2019. – 62-b.

¹²³Baxtiyor N. Ko'rsatish olmoshlarining funksional-semantik xususiyatlari. – Namangan: NamDU, 2021. – 37-b.

Ko'rsatish olmoshlarining dektik funksiyasi nutq kechayotgan muhitga bog'liq ravishda o'zgarib turadi. Nutqchi va tinglovchining o'zaro joylashuviga qarab, *bu* olmoshi nutqchiga yaqin narsani, *u* olmoshi esa uzoq narsani ko'rsatadi. Bu farqlash kommunikatsiyada nozik semantik ma'no ottenkalarini ifodalashga imkon beradi.

Emotsional-ekspressiv nutqda ko'rsatish olmoshlari kuchli pragmatik effekt hosil qiladi. Ularning intonatsiya bilan birikib kelishi, gapda urg'uli o'rinda ishlatilishi nutqning ta'sir kuchini oshiradi. Badiiy matnda esa ko'rsatish olmoshlari tasviriy vosita sifatida muayyan detallarni ajratib ko'rsatish uchun ishlatiladi.

Yuqorida bayon etilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, ko'rsatish olmoshlari o'zbek tilida sintaktik, semantik va pragmatik vazifalarni uyg'un tarzda birlashtiruvchi til birliklari hisoblanadi. Ular gapda ega, to'ldiruvchi, aniqlovchi, hol va kesim kabi turli sintaktik vazifalarni bajara olishi bilan morfologik jihatdan nihoyatda serqirra birliklar sanaladi.

Matnshunoslik nuqtayi nazaridan esa ko'rsatish olmoshlari kogeziyani ta'minlovchi anafora va katafora vositalari sifatida matnning yaxlitligi va izchilligiga xizmat qiladi. Kommunikativ-pragmatik jihatdan ular suhbatdoshning e'tiborini boshqarish, axborotni aniqlashtirish va nutqning emotsional ta'sir kuchini oshirishda faol ishtirok etadi.

Xulosa sifatida shuni ta'kidlash mumkinki, ko'rsatish olmoshlarini o'rganish o'zbek tilshunosligining turli sohalari – morfologiya, sintaksis, matnshunoslik va pragmatika – kesishmasida joylashgan va kompleks yondashuv talab qiladigan muhim ilmiy masala bo'lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Hojiyev A. Ko'rsatish olmoshlarining semantik tahlili. – Toshkent: Fan, 1973. – 85-b.
2. Rasulov R., Tursunov U., Muhamedova S. O'zbek tili grammatikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1995. – 112-b.
3. Asqarova M. O'zbek tilidagi olmoshlar tizimi. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2002. – 45-b.
4. Nurmonov A. O'zbek tilshunosligi tarixi. – Toshkent: O'zbekiston, 2002. – 198-b.
5. Mamatov A.E. O'zbek tili leksikologiyasi. – Toshkent: Akademiya, 2008. – 76-b.
6. Shamsiev P. Ko'rsatish olmoshlarining matn hosil qilishdagi roli // O'zbek tili va adabiyoti. – 2010. – №3. – 28-34-b.
7. Qodirov Q. Pragmatik lingvistika va olmoshlar. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2015. – 103-b.

8. Abdullayev K. Sintaktik munosabatlar va ko‘rsatish olmoshlari // Tilshunoslik masalalari. – 2018. – №1. – 14-19-b.
10. Yusupov U. O‘zbek tili morfologiyasi. – Toshkent: Tafakkur, 2012. – 88-b.
11. Mirzayev T. Badiiy matnda deyksis hodisasi. – Toshkent: Adib, 2019. – 62-b.
12. Baxtiyor N. Ko‘rsatish olmoshlarining funksional-semantik xususiyatlari. – Namangan: NamDU, 2021. – 37-b.